

Türkçe-Arnavutça Manzum Sözlük Dürre-i Manzûme'nin Bilinmeyen İki Nüshası

Güler Doğan Averbek*

Öz

Bu çalışmada, Türkiye'deki manzum sözlük çalışmalarında pek bilinmeyen, şu ana kadar bir nüshası ele geçmiş olan *Dürre-i Manzûme* adlı Türkçe-Arnavutça manzum sözlüğün Mısır Milli Kütüphanesi'nde tespit edilen iki yeni yazma nüshası tanıtılacaktır. Bilinen üç Türkçe-Arnavutça manzum sözlükten kronolojik olarak sonuncusu olan bu eser, 19. asırda, adı Mahmud olan ve Osmanlı ordusunda görev yapan bir Arnavut asker tarafından İşkodra'ya gelen ve Arnavutça bilmeyen Türk askeri için kaleme alınmıştır. Bu çalışmada nüshalar tanıtıldıktan sonra Kahire nüshaları ile daha önce tanıtımı neşredilmiş olan nüsha muhtasar olarak mukayese edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Manzum sözlük, sözlük bilimi, Balkanlar'da Türk Edebiyatı, Klasik Türk Edebiyatı.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Türkçe Eğitimi, İstanbul/Türkiye, guler.dogan@medeniyet.edu.tr, orcid.org/0000-0002-8938-1115

Two Unknown Copies of Turkish-Albanian Versified Dictionary Titled Dürre-i Manzume

Abstract

In this study, new manuscript copies of the little-known Turkish-Albanian versified dictionary titled *Dürre-i Manzûme* will be introduced which has one copy so far. New two copies bear the same title and kept at the National Library of Egypt. *Dürre-i Manzûme* is the last one of three known Turkish-Albanian versified dictionaries. It was written in the 19th century by Mahmud, an Albanian soldier of the Ottoman army. The author gives the reason of composing such work as to help Turkish soldiers who come to Shkodra and do not speak Albanian. At the end, the copies of Cairo will be compared with the known copy of the work and image samples will be given.

Keywords: Versified dictionaries, lexicology, Ottoman Literature in the Balkans, Turkish Classical Literature.

Giriş

Bu çalışmada, bugüne kadar ilgili çevrelerde sadece bir nüshasından haberdar olunan ve bu nüshadan hareketle bir tanıtım yazılmış olan *Dürre-i Manzûme* adlı Türkçe-Arnavutça manzum sözlüğün, Mısır Milli Kütüphanesi'nde bulunan ve akademik çevrelerde bilinmediği anlaşılan iki nüshası tanıtılacaktır. Ayrıca bahsi geçen çalışmada ve bilinen tek nüshadan istifade eden tali diğer çalışmalarda yer verilmeyen bazı yeni bilgiler sunulacaktır.

Bilindiği üzere bir eğitim aracı olarak kullanılan ikidilli manzum sözlüklerin ilk örneği, Afganistan topraklarında dünyaya gelen Türk asıllı Ebu Nasr Bedreddin Mesud el-Ferâhî (13. asır) tarafından kaleme alınan *Nisâbü's-Sıbyân* adlı Farsça-Arapça manzum sözlüktür. İkidilli/çokdilli manzum sözlük yazma, kısa sürede geleneğe dönüşmüş ve tüm İslam coğrafyasında kabul görmüştür. Anadolu sahasında ise başlangıçta Farsça-Arapça manzum sözlükler kullanılıyorken 14. asrın bitimine doğru İbn Melek diye de bilinen Ferišteoğlu, *Ferišteoğlu Lügati* olarak ünlenen Türkçe-Arapça manzum sözlüğünü kaleme almış, hemen akabinde ise Hüsâm b. Hasan el-Konevî tarafından *Tuhfe-i Hüsâmî* adlı Türkçe-Farsça manzum sözlük yazılmıştır.

İfade edildiği gibi dillerinden biri Türkçe olan ilk örnek 14. asrın son yıllarında verilmişken takip eden asırlarda büyük ilgiye mazhar olan bu türde, dillerinden biri Türkçe olmak üzere şu ana kadar tespit edebildiğimiz kadarıyla 100'ün üzerinde ikidilli/çokdilli manzum sözlük kaleme alınmıştır. Osmanlı topraklarında başlangıçta manzum sözlükler *elsine-i selâse* geleneği dâhilinde yazılıyorken zaman içinde ve muhtelif sebepler neticesinde farklı dillerde de manzum sözlüklerin kaleme alındığı görülmüştür. Şu an yayın safhasında olan "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası" başlıklı çalışmamız neşredildiğinde görülebileceği üzere *elsine-i selâse* geleneği haricinde evvela Balkan dillerinde manzum sözlükler kaleme alınmaya başlanmış, Türkçe-Boşnakça,¹ Türkçe-Arnavutça, Türkçe-Rumca,² Türkçe-Bulgarca³ manzum sözlükler yazılmış, ayrıca Osmanlı tebası olan Ermeniler için Türk-

1 *Makbûl-ı Ârif* adını taşıyan bu sözlük, 17. asırda Bosnalı Muhammed Hevâ'î Üsküfî tarafından kaleme alınmıştır. Boşnak dilinde hazırlanan ilk sözlük olması dolayısıyla da çok ilgiye mazhar olan bu sözlük üzerine bugüne kadar pek çok araştırma yapılmış, ayrıca bir de seminer düzenlenmiştir.

2 Tespit edilebildiği kadarıyla bugüne kadar beş Türkçe-Rumca manzum sözlük kaleme alınmış, bir de zeyl hazırlanmıştır. En eskisi 1197/1783 tarihli *Tuhfe-i Rûmî*'dir.

3 Bilinen yegâne Türkçe-Bulgarca manzum sözlük, Mustafa Sabrî tarafından kaleme alınmıştır. *Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî* adını taşıyan ve matbu olan 1294/1878 tarihli bu sözlük, bu makalenin yazarı ve Aziz Nazmi Shakir tarafından yayına hazırlanmaktadır.

çe-Ermenice⁴ bir manzum sözlük vücuda getirilmiş, daha geç dönemde ise Batı Avrupa dillerinde manzum sözlükler nazmedilmiştir. Türkçe-Fransızca⁵ ve Türkçe-Almanca⁶ manzum sözlükler bunun örnekleridir. Osmanlı döneminde ihtiyaç hissedilmediği için yazılmadığını düşündüğümüz Kürtçe-Türkçe manzum sözlüğün ilk örneği ise 21. yüzyılda verilmiştir.⁷

Türkçe-Arnavutça Manzum Sözlükler

Türkiye’de manzum sözlük sahasında yapılan çalışmalarda zikredilmediğini müşahade ettiğimiz Türkçe-Arnavutça manzum sözlüklerin sayısı tespit edilebildiği kadarıyla üçtür ve her üçünün de metni bugün eldedir. Bu çalışmanın konusu olan ve 1250/1835’te Mahmûd tarafından nazmedilen *Dürre-i Manzûme* de bunlardan biridir. Diğerleri ise Nazîm’in “Der Beyân-ı Türkî ma‘a Lisân-ı Arnabud” başlığını taşıyan sözlüğü ve 18. asırda Myslim Hoxha’nın *Tuhfe-i Şâhidî*’den uyarladığı *Tyfhe-i Shahidi* adlı sözlüktür.

Bilinen ilk Türkçe-Arnavutça manzum sözlük “Der Beyân-ı Türkî ma‘a Lisân-ı Arnabud”dur. 18. asırda yetişmiş Arnavutça ve Türkçe Divan Edebiyatı örnekleri veren, Arnavutların “Nezim” olarak bildiği meşhur Arnavut şair Nazîm (1680-1760)’e aittir.⁸ Bugüne kadar Türkçe-Arnavutça manzum sözlükler üzerine derli toplu ilk önemli tespitleri yapan İtalyan âlim Ettore Rossi, muhtemelen Nazîm’in el yazısıyla vücuda getirilmiş 62 varaktan müteşekkil bir nüshayı; 20. asırda yaşamış Arnavut âlim Namik Resuli’de görmüş ve bir çalışma ile tanıt-

-
- 4 Ref’î Kâlâyî’nin 19. asra ait *Manzûm Lugat-ı Ermeniyiye* adını taşıyan bu eseri neşredilmiştir (Robert Dankoff, A. Turgut Kut ve J. J. S. Weitenberg, *The Versified Armenian-Turkish Glossary by Kalayi ca. 1800*, Cleveland: Cleveland State University Armenian Publications, 1996).
 - 5 Bilinen tek Fransızca-Türkçe manzum sözlük olan ve *Miftâh-ı Lisân* adını taşıyan bu eser Yusuf Hâlis Efendi tarafından 1266/1849-1850’de yayınlanmıştır. Bu sözlük üzerine pek çok akademik çalışma yapılmıştır.
 - 6 Asker hekim olan Şerefeddin Paşa tarafından 1916’da yayınlanan ve söz konusu dillerdeki tek örnek olan bu sözlük *Almanca Tuhfe* adını taşımaktadır. Bu eser üzerine bu makalenin yazarı ve Harald Bichlmeier tarafından bir tebliğ sunulmuştur. Ayrıca sözlük metni inceleme ile birlikte neşredilmek üzere hazırlanmaktadır.
 - 7 Bilinen tek Kürtçe-Türkçe sözlük olan *Nûbihara Mezinan*, eserde Dilbikulé Cizîrî adını kullanan Abdulkadir Bingöl tarafından 2015’te neşredilmiştir.
 - 8 “Nezim Berati” veya “İbrahim Nezimi” olarak da bilinen şair, İslâm kültürünün hâkim olduğu Berat şehrinde yaşamış, Türkçe, Farsça ilk şiirlerini tahsilini tamamladığı İstanbul’da kaleme almıştır. 1731’de Berat’a döndükten sonra Arnavutça şiirler yazan Nazîm, bu arada sözü edilen manzum sözlüğü de nazmetmiştir. Bazı şiirleri bestelenmiştir (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Robert Elsie, *Albanian Literature: A Short History*, London: I.B. Tauris, 2005, s. 38-40).

mıştır.⁹ Bu çalışmasında, söz konusu yazmada yer alan ve o ana kadar başka nüshası ele geçmemiş olan ilk Türkçe-Arnavutça manzum sözlüğün metnine de yer vermiştir.¹⁰ Müstakil bir eser olarak kaleme alınmayan bu sözlük, “Der Beyân-ı Türkî ma’a Lisân-ı Arnabud” başlığıyla ayrıştırılarak yazmaya dercedilmiştir. Aynı zamanda dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlüklerin, yaptığımız araştırmalara göre, en kısası olan bu metin, sadece 10 beyitten oluşmaktadır. Rossi’nin yazmanın 32^a sayfasında bulunduğunu ifade ettiği¹¹ bu manzum sözlükte 60 Türkçe kelime ve ibarenin Arnavutçası yer almaktadır. Buradaki metinden ve sözlüğün kurgulanış şeklinden anlaşıldığı kadarıyla bu manzum metin, bir sözlük için yapılan ön hazırlığa işaret ediyor olmalıdır. Eğer bu iddia doğru ise Nazîm’in bu sözlüğü tamamlayıp tamamlamadığı bizce henüz meçhuldür.

Nazîm’in sözlüğünün ikinci bir nüshası, Arap harfleriyle yazılan Arnavutça üzerine çalışmaları bulunan Osman Myderrizi tarafından daha sonraları tespit edilmiş ve bir çalışmada ele alınmıştır. Henüz ulaşamadığımız “Fjalori Shqip-Turqisht i Hafiz Ali Ulqina-kut” başlıklı bu çalışmada sözlük metnine de yer verildiği bildirilmektedir.¹²

Nazîm’in eserinden sonra, fakat onunla aynı asırda bir de uyarlama Türkçe-Arnavutça manzum sözlük karşımıza çıkmaktadır. İbrahim Şahidî Dede (ö. 1550)’nin türün en meşhur örneklerinden olan *Tuhfe-i Şâhidî* adlı Türkçe-Farsça manzum sözlüğü, *Tyfhe-i Shahidi* adıyla 18. asrın sonlarında Myslim Hoxha tarafından Arnavutçaya uyarlanmıştır. Henüz metnine ulaşamadığımız 76 sayfadan oluşan bu uyarlama sözlükte deyim ve atasözlerine de yer verildiği ifade edilmektedir.¹³

Dürre-i Manzûme

Bilinen Türkçe-Arnavutça manzum sözlüklerin kronolojik olarak sonuncusu olan *Dürre-i Manzûme* hakkında bugüne kadar müstakilen yapılan ilk çalışma Rossi’nindir. Bu çalışma 1951’de yayınlanan ve “Un Inedito Lessico Rimato Turco-Albanese Composto A Scutari Nel 1835” başlığını taşıyan makaledir.¹⁴

9 Ettore Rossi, “Notizia Su Un Manoscritto Del Canzoniere Di Neẓīm (Secolo xvii-xviii) In Caratteri Arabi e Lingua Albanese”, *Rivista degli studi orientali* 21/2-4 (Kasım 1946): 219-246.

10 Rossi, “Notizia Su...”, s. 239-241.

11 Rossi, “Notizia Su...”, s. 222.

12 Genciana Abazi-Egro, “Arnavutluk’ta Türkoloji Çalışmaları”, *Bilig* 21 (Bahar 2002), s. 13.

13 Bu sözlük hakkında bilgi için bkz. Abazi-Egro, agm, s. 13; Dritan Egro, “Arnavutluk’ta Osmanlı Çalışmaları”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara (4-8 Ekim 1999): Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 1, Ankara: TTK, 2002, s. 43; Robert Elsie, “Albanian Literature in the Moslem Tradition: Eighteenth and Early Nineteenth Century Albanian Writing in Arabic Script”, *Oriens* 33 (1992): 304.

14 Ettore Rossi, “Un Inedito Lessico Rimato Turco-Albanese Composto A Scutari Nel 1835”, *Rivista Degli Studi Orientali* 26, no 1/4 (1951): 114-123.

Eseri sözlük bilimi ve Arnavut dil bilgisi açısından çok değerli bulmayan Rossi, söz konusu çalışmasında *Dürre-i Manzûme*'nin yazarının bilinmediğini söyledikten sonra ele aldığı nüshanın, yazmanın sahibi Jashar Erebara tarafından okunduğunu belirtmekte ve kendisinin kısmen inceleyip tamamının fotoğrafını çektiğini söylediği bu nüshanın 50 varaktan müteşekkil olduğunu dile getirmektedir.¹⁵ Bu nüshaya veya Rossi'nin çektiği fotoğraflara şu aşamada ulaşmamız mümkün olmamıştır. Erebara'nın nüshayı okumasından kastedilenin bir yayın olup olmadığı hususu da bizce henüz meçhuldür. Arnavutluk'taki Türkoloji çalışmaları üzerine bir makale neşreden Genciana Abazi-Egro, bugün *Dürre-i Manzûme*'nin bilinen tek nüshasının 100 sayfa olduğunu ve Arnavutluk Devlet Arşivleri'nde bulunduğunu söylemektedir.¹⁶ Abazi-Egro'nun bahsettiği bu nüsha, Erebara'nın 50 varaklık nüshası veya ondan yapılmış bir kopya olmalıdır.

Manzum sözlükleri çalışırken bu sahada önemli çalışmalara imza atmış olan Matthias Kappler'in Balkan dillerindeki manzum sözlükler hakkındaki çalışmasında ve Rossi'nin eser üzerine yazdığı makalede rastladığımız bu Türkçe-Arnavutça manzum sözlüğün farklı nüshalarını araştırırken Mısır Milli Kütüphanesi'nde aynı isimde iki nüsha bulunduğunu gördük. Bu nüshaların, kütüphane kataloğunda yer alan tavsifleri de aynı eser olabileceklerine işaret edince inceleme yapma zarureti hâsıl oldu.¹⁷ Nüshaların suretlerini temin edince gördük ki bunların ikisi de Rossi'nin makalesinde tanıttığı ve kısmen bölümler iktibas ettiği *Dürre-i Manzûme*'nin bilinmeyen iki farklı nüshasıdır. Şimdilik mikrofilmden dijitalize edilmiş hâllerine ulaşabildiğimiz bu nüshaların görüntü kalitesinin düşük olması ve imajlarda ciddi kayıplar meydana gelmiş olması sebebiyle metinleri okumak ve nüsha tavsifi yapmak güçleşse de nüshaların fizikî özelliklerini şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Teymur Paşa Koleksiyonu (Teymuriyye), nr. 48

Nesih. 19 varak. 120 x 195 mm. Katalog kartında alternatif isim olarak *Tuhfe-i Arnabud* yazılmıştır. Lügat tasnifinde yer almaktadır. Metin 1^b'de başlar. Ser-levhalıdır. Her sayfaya cetvel çekilmiştir. Satır sayısı muhtelifdir. Mısraların uzunluk kısalık durumuna bağlı olarak bazı yerlerde çift sütuna yazılmıştır.

15 Rossi, "Un Inedito...", s. 114.

16 Abazi-Egro, agm, s. 1-26.

17 Çok yoğun programına rağmen söz konusu nüshaları temin ederek ilim dünyasına tanıtılmalarına katkı sağlayan Mısırlı Türk Dili ve Edebiyatı Profesörü Sayın Magda Makhlof'a medyun-ı şükranım. Bu nüshalardan hareketle *Dürre-i Manzûme* metni, bu makalenin yazarı ve Türk dili uzmanı Arnavut bilim adamı Adriatik Derjaj tarafından "Dürre-i Manzûme Adlı Türkçe-Arnavutça Manzum Sözlük: İnceleme-Metin" adıyla yayına hazırlanmaktadır.

Eldeki mikrofilm görüntüsünden anlaşıldığına göre yazıda en az iki farklı renk kullanılmıştır. Metnin çoğu harekelidir. Sözlük kısmında rakamlar kullanılmış, genellikle Arnavutça kelimelerin üst kısmına çizgi çekilmiştir.

Ahmed Zeki Paşa Koleksiyonu (Zekiyye), nr. 73

Nesih. 18 varak. 140 x 200 mm. Mahtûât-ı Fârisî ve Türkî tasnifinde yer almaktadır. Metin 1^b'de başlar. Ser-levhalıdır. Yazma, diğer nüshaya göre daha özenle hazırlanmıştır. Teymuriyye, nr. 48'in de istinsah edildiği nüshadan kopyalandığı düşünülmektedir. Her sayfaya cetvel çekilmiştir. Satır sayısı muhtelif. Mısraların uzunluk kısalık durumuna bağlı olarak bazı yerlerde çift sütuna yazılmıştır. Eldeki mikrofilm görüntüsünden anlaşıldığına göre yazıda en az iki farklı renk kullanılmıştır. Metnin tamamı harekelidir. Sözlük kısmında rakamlar kullanılmış, genellikle Arnavutça kelimelerin üst kısmına çizgi çekilmiştir. Teymuriyye nüshasına göre bu nüshadaki eksik beyit sayısı ve imla hatası daha fazladır.

Her ne kadar ilk bakışta Ahmed Zeki Paşa Koleksiyonu'nda yer alan nüshanın, aynı kütüphanede Teymur Paşa Koleksiyonu'nda yer alan nüshadan istinsah edildiği düşünülebilirse de Zekiyye nüshasında yer aldığı halde Teymuriyye nüshasında yer almayan ve eserin yapısı itibariyle atlanmış olduğunu düşündüğümüz bir beyit sebebiyle her iki nüshanın, bir başka nüshadan istinsah edildiğini düşünmek gerekmektedir. Zekiyye nüshasının müstensihinin dikkatsizliğinden kaynaklanan bazı atlamalar ve hatalı kopyalamalar mevzu bahis olduğundan bu çalışmada Teymuriyye nüshası esas alınmıştır.

Dürre-i Manzûme'nin Şekil ve Muhteva Özellikleri

İslamî edebiyattaki eser tertibine ve manzum sözlük geleneğine uygun bir şekilde ve aruz vezniyle yazılan *Dürre-i Manzûme*'de 291 beyit yer almaktadır. Eser sırasıyla besmele, hamdele ve salveleyi ihtiva eden bir mukaddime ile başlar. Sultan II. Mahmud için kaleme alınan dört beyitlik bir methiye, sebep-i nazm, Hafız Mehmed Paşa ve Davud Paşa için kaleme alınmış ve naat olarak isimlendirilmiş iki methiye ve eserin adına da yer veren tarih manzumesinden sonra klasikleşmiş manzum sözlük yapısına uygun olarak kıtalara geçilir. En sonda da hâtime ile eser son bulur.

Mısır Milli Kütüphanesi'nde Teymuriyye ve Zekiyye koleksiyonlarında yer alan eserlerin önemli bir kısmının Teymur Paşa ile Ahmed Zeki Paşa tarafından İstanbul'dan toplanmış olduğu bilinmektedir.¹⁸ Erebara nüshasını gören Ros-

18 Bizimle bu değerli bilgiyi paylaşan, üniversite tahsili süresince Mısır Milli Kütüphanesi'nde kataloglama vazifesi ifa etmiş olan muhterem hocam Prof.Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu Beyefendi'ye teşekkür ederim.

si'nin çalışmasında bahsetmediği fakat Kahire nüshalarında yer alan Sultan II. Mahmud ile Hafız Mehmed Paşa ve Davud Paşa için yazılmış olan methiyeler sebebiyle ayrıca Erebara nüshasından ve Kahire nüshalarında geçen İşkodra'yla ilgili bir bilgiden anlaşıldığına göre muhtemelen İşkodra'da kaleme alınan bu eserin; devlet ricaline takdim edilmek üzere İstanbul yolculuğuna çıkmış olabileceği ve bu sebeple gözden geçirilerek gerekli eklemelerin yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bu iki nüshanın tezhipli ve itinayla hazırlanmış yazmalar olması da bunların önemli devlet büyüklerine veya Saray'a sunulmak üzere istinsah edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Eserde zikri geçen Hafız Mehmed Paşa (ö. 1866), 1833'te ferikliğe terfi ederek İşkodra mutasarrıflığına tayin edilen kişi olmalıdır.¹⁹ Davud Paşa (1774-1851) ise 1833'te Bosna Valisi olarak tayin edilen Gürcü asıllı devlet adamı ve âlimdir.²⁰ Adlarına eserde birer kısa methiye yazılan iki ismin de Arnavutluk ve civarında görev yapmış olması ve sözlüğün tamamlandığı 1835 senesinden sonra İstanbul'da ve Anadolu'da görevlendirilmiş olmalarının, müellifin İstanbul'a gelerek eseri takdim etme arayışlarına girdiğine işaret etmesi, ihtimal dâhilindedir.

Eserin bu yazıdaki tespitlerle sayısı üçe çıkan nüshalarından ikisinin eserin telif edildiği coğrafyadan veya payitahttan uzaktaki bir kütüphanede, fakat farklı koleksiyonlarda olması dikkat çekicidir. Burada akla iki ihtimal gelmektedir: Paşalardan birinde bulunan nüsha ilgi çektiği için bir nüsha daha istinsah edilmiş olabilir. Ancak yukarıda ifade edilen sebepten ötürü bu iki nüshanın herhangi birinin diğerinden istinsah edilmiş olma ihtimali düşüktür. Bir diğer ihtimal olarak ise eserde birden çok devlet adamının adı geçtiği için eserin müellifinin bu isimler için eş zamanlı olarak birden fazla nüsha istinsah ettirdiğini düşünmek mümkündür. Ancak bu durumda, bugün elde olan iki nüshanın ikisinin de Mısır Milli Kütüphanesi'nde nasıl buluşmuş olduğu sorusuna cevap vermek güçleşmektedir.

Eserde mukaddime, 6; Sultan II. Mahmud'a yazılan methiye 5; sebab-i nazm 4, Hafız Mehmed Paşa için yazılan na't 7; Davud Paşa için yazılan na't 8; ilk tarih manzumesi 5, sözlük kısmı 253 beyit, sonda yer alan ve aynı zamanda hâtime niteliğinde olan tarih manzumesi ise 3 beyitten müteşekkildir. Sözlük kısmı 36. beyitte başlamaktadır. Kafiyelerine göre alfabetik olarak dizilen kıtaların beyit sayıları şu şekildedir: 1. Kıta 8; 2. Kıta 10; 3. Kıta 9; 4. Kıta 5; 5. Kıta 7; 6. Kıta

19 Mehmed Süreyya Bey, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 99-100.

20 Davud Paşa hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, "Kölemen Dâvud Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 38-39.

6; 7. Kıta 5; 8. Kıta 5; 9. Kıta 7; 10. Kıta 5; 11. Kıta 10; 12. Kıta 6; 13. Kıta 6; 14. Kıta 10; 15. Kıta 6; 16. Kıta 8; 17. Kıta 8; 18. Kıta 7; 19. Kıta 6; 20. Kıta 8; 21. Kıta 11; 22. Kıta 6; 23. Kıta 10; 24. Kıta 8; 25. Kıta 5 (her iki nüshada da bu kıtadaki bir beytin tek mısraı yazılmamıştır); 26. Kıta 9; 27. Kıta 7; 28. Kıta 8; 29. Kıta 7; 30. Kıta 18; 31. Kıta 8. Haftanın günlerini ihtiva eden 32. bölüm 4, sayıları ihtiva eden 33. bölüm ise 10 beyitten oluşmaktadır. Buradan da anlaşıldığı gibi kıtaların uzunlukları değişkendir ancak diğer manzum sözlükler göz önünde bulundurulduğunda müellifin kıtalardaki beyit sayısını daha az tuttuğu görülmektedir. Sözlük bölümünü oluşturan bu kıtalarda bir konu tasnifi söz konusu değildir. Son iki bölümün birinin haftanın günlerine, diğerinin de sayılara ayrılmış olması ise manzum sözlüklerde görülen uygulamalara benzerdir.

Pek çok eserde olduğu gibi *Dürre-i Manzûme*'nin sözlük kısmı, manzum sözlük geleneğine uygun olarak yaratıcıyı ifade eden *tengri* kelimesiyle başlamaktadır. Kıtaların muhtevasının tanzim biçimi manzum sözlük geleneğine uygundur. Zaman zaman manzum sözlüklerde karşılaşılan, veznin bir mısra olarak söylenmesi tercihinin uygun olarak her kıtanın vezni, kıtadaki ilk mısradaki lafzen verilmiştir. Vezinlerin bulunduğu mısraları takip eden mısralarda, sözlükten bağımsız olarak yine manzum sözlük geleneğiyle uyumlu bir biçimde, hikmetli ifadeler yer almaktadır. Her kıtanın son beyti ise yine geleneğe uygun olarak serbest yazılmıştır. Aşağıda örnek olarak sunulan beyitler 6. Kıtanın ilk ve son beyitleridir:²¹

Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün

Kim çekdi bir dilden terah Hak'dan bulur sad bin ferâğ

Ey şîvelü nâzûk beden gezme diyü sad encümen

Ağzı açıklı şîşeden gül yağının hoş-bûy râh

Gelenekle uyumlu bir biçimde kıtalarda kullanılan vezinler birbirinden bağımsızdır. Bazıları birden çok olmak üzere, 31 kıtadan oluşan sözlük bölümünde kullanılan 19 farklı vezin şu şekildedir: Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât, fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilât, fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilât, fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün, fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün, fe'ilün fe'ilün fe'ilün fe'ilün, fe'ülün fe'ülün fe'ülün, mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün, müfâ'ale-tün müfâ'ale-tün müfâ'ale-tün, müfte'ilün fâ'ilün müfte'ilün fâ'ilün, müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün, müfte'ilün müfte'ilün müfte'ilün, müfte'ilün müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün, müfte'ilün müfte'ilün müfte'ilün müfte'ilün, müstef'ilâtün müstef'ilâtün, müstef'ilün fe'ülün müstef'ilün fe'ülün, müstef'ilün müstef'ilün

21 Mahmûd, *Dürre-i Manzûme*, yazma eser, Mısır Milli Kütüphanesi, Teymuriyye, nr. 48, vr. 6^a-6^b.

müstef'ılün müstef'ılün, mütefâ'ilün fe'ûlün mütefâ'ilün fe'ûlün, mütefâ'ilün mütefâ'ilün mütefâ'ilün mütefâ'ilün.

Kahire nüshalarındaki Arnavutça kelimelerin imlasında Osmanlı Türkçesinde kullanılmayan iki harf göze çarpmaktadır.²² Bunlar *gayn* harfinin üç noktalı olarak yazımı ve *lâm* harfinin üzerine üç nokta konmak suretiyle elde edilen iki farklı harftir. Her iki nüshada da Türkçe kelimelerdeki hareketlerde çok sayıda hata vardır. Metnin zemin dili Türkçe olduğu halde çoğu yerde kelime bilgisi, şekil bilgisi, sentakstan ve Türkçe kelimelerle Farsça terkipler kurmaktan kaynaklanan hatalara rastlanmaktadır. Aşağıya alıntılanan 7. Kıtanın son beyti, müellifin Türkçeyi iyi bilmediğine güzel bir örnek teşkil etmektedir:²³

O ser-i zülf-i mu'anber esirür bâd-ı nesîm

Açılır yelken-i gönlüm saçırur rîşe cerîh

Bu bilgiler ışığında eserin müellifinin anadilinin Türkçe olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim kendisi de, aşağıda iktibas edileceği üzere, Erebara nüshasında eseri telif etme gerekçesini dile getirirken “Bizimkilerde Türkçe bilen azdır” anlamındaki ifadesiyle Türk olmadığını söylemiş olmaktadır.

Müellif, eseri neden kaleme aldığını şu şekilde izah eder:²⁴

Bu 'askerde ki iklîmi sıyânet itmege geldi

Anun hidmetleri itmek 'abîdâna makâm oldı

Müsâfir 'askere hizmet idüp çün kudretüm irmez

Müdevven bârî bir şukka perîşâne kelâm oldı

Müfessir lafzî-i Türkî müfessir Arnabud lafzı

İki dilden olur cârî sutûrâne kılam oldı

Kalem almaz bu bir dildür bulanuklu gibi sildür

Kabakda konmuş İncîldür hadîmâne kîdâm oldı

Ayrıca müellif, eserin nazmedilme tarihini verdiği bölümde eserin yazılmasına başlama hikâyesini zikreder. “Nizâmdaki ocaktan” bazı arkadaşları kendisinden böyle bir metin kaleme almasını istemişlerdir, müellif de onların hatırını kırmamak için sözlüğü yazar ve eseri onlar sayesinde yazdığını da dile getirir. Bu

22 Rossi de çalışmasında dört farklı harften bahsetmektedir ancak bunlardan ikisi Osmanlı alfabesinde mevcuttur (Rossi, “Un Inedito...”, s. 115-116).

23 Mahmûd, *Dürre-i Manzûme*, vr. 6^b.

24 age, vr. 2^a-2^b.

bölümde ayrıca son iki beyitte eserin telif tarihi olan 1250'yi ebced hesabına göre altı kere denk düşürür:²⁵

Bu nizâmun ocağından ba'zı ahhâb-ı kirâm

Didiler böyle risâle isterüz eyle rakâm

Bozmayam hatrın diyüp tahrîre kıldum ibtidâ'

'Avn-i hakkı himmet-i şâh-ile virdüm intizâm

Çün nizâmun cümdi bâ'is oldılar terkîbine

Çıkdılar iki nişândan iki târîhüm tamâm

Pek be-derc-i nazm yıldur gurre mehden bir dahi

Bahşış ola Dürre-i Manzûme ber-cünd-i nizâm

Söylemiş Mahmûd târihiyle ismin tuhfenün

Dürre-i Manzûme olup târîh ü ismiyle nâm

Abazi-Egro'ya göre eserin müellifi Şemîmî'dir.²⁶ Ancak bu çalışmada tanıtılan Kahire nüshalarında yer alan yukarıdaki beyte bakıldığında müellifin adını Mahmûd olarak andığı görülmektedir. Eserin müellifinin Şemimî mahlasını kullandığının düşünülmesi, muhtemelen eserin ilk beytinin ikinci mısraından kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki alıntıda görülebileceği üzere burada müellif "Mu'attar oldu evrâkum şemîmî" demektedir. Ancak eser boyunca Türkçesinin bozuk olduğu müşahede edilen müellifin burada "şemîmî" kelimesini mahlas olarak kullanıp kullanmadığı anlaşılmamaktadır. Ayrıca bu kelime eserin başka herhangi bir yerinde zikredilmemektedir. Mahlasının Şemîmî olması ihtimalini tamamen göz ardı etmemekle birlikte; müellifin gerçek adının Mahmûd olduğunun eserden net bir şekilde anlaşıldığını tekrar ifade etmek gerekir. Ayrıca başka bir eseri ele geçmemiş olan müellifin, mahlasa ihtiyaç duyacak seviyede bir şair olup olmadığı, sorgulanması gereken bir husustur. Burada bir başka ihtimali daha gündeme getirmekte fayda vardır. Mahmûd'un, Arnavutluk'un manevi önderlerinden sayılan ve eserin telifinden kısa süre önce vefat eden Şemseddin Şemimi (1748-1831)'nin adını zikrediyor olması da muhtemeldir. Korça yakınlarında bir

25 age, vr. 3^b.

26 Rossi'de müellif anonim olarak zikredilirken ondan sonra eser üzerine yapılan çalışmaların neredeyse tamamında aynı bilgi mevcuttur. Bu durum, muhtemelen metnine henüz ulaşamadığımız Myderrizi'nin çalışmasından kaynaklanmaktadır.

Bektaşî tekkesi tesis ettiği bilinen Şemimi'nin²⁷ eserin müellifiyle bağlantısının olup olmadığı hususu da ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

Dürre-i Manzûme Nüshalarının Mukayesesi

Rossi'nin, incelediği nüshadaki tarih beytinden anladığına göre müellif eseri-ni 18 Şubat 1835'te yazmaya başlamış ve aynı sene 16 Mayıs'ta tamamlamıştır.²⁸

Rossi'nin Erebara nüshasından yaptığı iktibaslar ile Kahire nüshaları muka-yese edildiğinde Kahire nüshalarının muhteviyatının, Erebara nüshasınınkinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Burada Rossi'nin iktibaslarıyla sınırlı olmak üzere her iki koldan örnek bölümler mukayeseli olarak verilecektir. Aşağıdaki alıntılar, Erebara nüshasında ve Teymur Paşa nüshasındaki mukaddime bölümleridir.

<i>Erebara nüshası</i> ²⁹	<i>Teymur Paşa nüshası</i> ³⁰
Bi'smi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîmi Mu'attar oldu evrâkum şemîmi	Bi'smil'lâhi'r-rahmâni'r-rahîmî Mu'attar oldu evrâkum şemîmi
Sipâs u hamd ola her dem Hudâ'ya Kim oldur mebdî-i nutk u dirây	Mürîdü'l-emri zü't-tavlü'l-kaviyyi Rezzâku'l-'âlemîne hem vefiyyi
Salât ile selâm olsun Resûl'e Kerîm ibn-i Kerîm ol pâk usûle	Bi-hamd-i vâhib-i mu'tî'l-'atâyâ Hitâm oldu bu manzûme ser-â-pâ
Dahî evlâd u âline o Yezdân Virüp dâr-ı cinâna hûr u gılmân	Salât-ile selâm olsun Resûl'e Sebeb oldur medâricler vüsûle
Husûsâ kim velâyetle kavîdür Ebû Bekr ü 'Ömer 'Osmân 'Alî'dür	Dahî evlâd-ı âline o Yezdân Virüp dâr-ı cinâna hûr-ı gılmân
Vü bundan sonra kim ol Tâbi'in'e Ola rûhına rahmet ecma'îne	Vü bundan-sonra kim ol Tâbi'in'e Ola rûhına rahmet ecma'îne
Vü ammâ ba'd gel mâ nahnü fîhe Uzatmadan melâletdür vecîhe	
Bu nutk-ı beldet-i İskenderiyye Lisân-ı Arnabûd üzre mebnîyye	

27 Şemimi hakkında kısa bilgi için bkz. Robert Elsie, *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology and Folk Culture*, Londra: Hurst & Company, 2001, s. 233.

28 Rossi, "Un Inedito...", s. 114.

29 Rossi, "Un Inedito...", s. 117-118.

30 Mahmûd, *Dürre-i Manzûme*, vr. 1b.

Gelen asker bu dilde anlayan yok Dahı bizden bilen Türkî degül çok Bu dilde olmamışdur bir risâle Düşündüm fikrûme kıldum ihâle Gönülde doğdı böyle bir işâret Olur çok menfâ'at çeksem de zahmet Ki zahmet rahmet ile lafz-ı terdîf İder mahkûm öyle bâb-ı tashîf Be-tevfîk-i Hudâ bed'inde hâme Münâcât eyledi hatm-i hitâma Koyup sahra-i nazma ser-be-râhî Kuçurken dirdi tevfikî ilâhî Be-şükr-i Kirdgâr-ı zü'l-atâyâ Hitâm oldu bu manzûme ser-â-pâ Likâ-i gurre-i meh târîh-i mersûm Be-nâm-ı Dürre-i Manzûme mahtûm Dehân-ı âlim ez-hoş-bûyî müşkîn Olur çün hokka-i anberden âcîn	
--	--

Buradan anlaşıldığına göre Kahire nüshalarında mukaddime oldukça kısa tutulmuştur. Erebara nüshasındaki mukaddimenin ilk beyitleri, Kahire nüshalarında mukaddime olarak karşımıza çıksa da bu beyitler arasında da birtakım farklılıklar söz konusudur. İlk Dört Halife'den bahseden beyit ise Kahire nüshalarında hiç yer almamıştır. Buna rağmen hemen akabinde gelen ve Tâbî'î'n'den bahseden beytin muhafaza edilmiş olması, Kahire nüshalarının istinsahında mezheple alakalı bir kaygının gündeme gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Kahire nüshalarında ayrı başlıklar altında verilen sebep-i nazm kısmının ve tarih bölümlerinin, farklı bir biçimde olsa da Erebara nüshasının mukaddimesinde yer aldığı görülmektedir.

Burada, ayrıca sözlük kısmında Kahire nüshaları ile Erebara nüshası arasındaki farklılıkların görülebilmesi açısından Rossi tarafından numune olarak neşredilen 1. kıta mukayese amacıyla verilecektir. Her iki kolda da 49 Arnavutça kelime/ibarenin Türkçe karşılığı yer almaktadır.

<i>Rossi'nin verdiği kıta, Erebara nüshası³¹</i>	<i>Teymur Paşa nüshası³²</i>
Tengriye <u>Zot</u> var dolu <u>plot ka</u> bugün <u>sot ty</u> sana Göz yaşı <u>lot</u> beyhude <u>kot</u> oynuyor <u>lot</u> düşdi <u>ra</u> <u>Ky</u> bu kim <u>kush</u> fûrçeye <u>brush</u> közlere <u>prush</u> <u>shit</u> yaya Kursaga <u>gush</u> doldurup <u>mush</u> üzüm <u>rush</u> yerem (a)<u>ha</u> <u>Shik</u> kabarcık damlaya <u>pik</u> yeleye <u>qik</u> <u>zi</u> kara Derreye <u>çik</u> dost hem <u>mik</u> incire <u>fik</u> kurı <u>tha</u> Destiye <u>shtam</u> ayruga <u>gram</u> dün gece <u>mram</u> gördi <u>pa</u> Hirmene <u>lam</u> dişlere <u>dham</u> bed du'â <u>nam</u> <u>nan</u> ana	Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât Ebter olmaz ol işi kim ism-i Hak der ibtidâ Teñridür [Zot] var tolu [plot ka] bugün [sot] [ty] sana Gözyaşı [lot] beyhûde [kot] oynuyor [lot] ayrı [ra] [Ky] bu kim [kush] kursaga [gush] koz evde [pusht] aşâ Toptolu [mush] fûrşedür [brush] üzüm [rush] yirüm [aha] [Shik] kabarcık at yele [kiq] damlaya [pik] [zi] kara Zerreye [çik] dost [mik] incire [fik] kurı [tha] Destîye [shtam] ayruka [gram] dün gice [mram] gördi [pa] Dişlere [dham] hirmene [lam] bed du'â [nam] [nan] ana

31 Rossi, "Un Inedito...", s. 119-120.

32 Mahmûd, *Dürre-i Manzûme*, vr. 4a-4b.

<u>Keq</u> fenâ <u>mir</u> eyi çıkar <u>hir</u> ... tîr didi <u>tha</u> Mumdur <u>qir</u> <u>rrath</u> zihgîr ucuza <u>lir</u> var (a)<u>ka</u> At begir <u>kal</u> hem eger <u>shal</u> potkua na'l <u>kam</u> yaya Hem total <u>çal</u> durmuşa <u>nal</u> oğlana <u>djal</u> yatdı <u>ra</u> Nâz ninem gün gece 'ilme çalış sayf u şitâ <u>Qorr</u> olan rûşen göz ile var mı ol hîç istivâ	[Keq] fenâh mîr [ey] çıkar [hir] egere sen [tir] didi [tha] İrilti [qir] mumına [kir] ucuza [lir] var [aka] Hem begir [kal] pek total [çal] turmuşa [nal] [kam] yaya Ogluya [djal] hem uşak [djal] eyere [shal] yatdı [ra] Nâzenînüm gün gice 'ilme çalış her vaktine Kör olan rûşen göz-ile var mıdır hîç istivâ
---	--

Bu mukayeseden de anlaşıldığı üzere mukaddimedeki kadar olmasa da sözlük kısmında da bazı farklılıklar söz konusudur. Erebara nüshasını henüz görmediğimiz için hangi nüshanın daha önce yazılmış olduğunu şu an için kestirmemiz güçtür. Ancak Kahire nüshalarında dönemin padişahı Sultan II. Mahmud (1808-1839) ile eserin telif edildiği dönemde Balkanlar'da görevli bulunan iki Paşa için yazılan methiyelerin yer alması, bu nüshaların Saray'a veya devlet ricaline takdim edilmek amacıyla kaleme alınan bir nüshadan istinsah edildiği veya takdim edilmek üzere kaleme alındığı ve bu sebeple eserde sonradan bazı düzenlemeler yapıldığı intibasını uyandırmaktadır.

Netice itibarıyla Erebara nüshası muhtemelen erken nüshalardan biridir, eser daha sonra müellif tarafından olgunlaştırılmış ve bölümler yeniden tertip edilmiştir, diyebiliriz. Kahire nüshaları muhtemelen bu olgunlaşmış versiyondan gelmektedir. Eğer bu iddia doğru ise dikkat çeken hususlardan biri müellifin, sözlüğün yazılma gerekçesini izah ederken dile getirdiği bazı önemli bilgilere, eseri gözden geçirdikten sonra yer vermemiş olmasıdır.

Sonuç

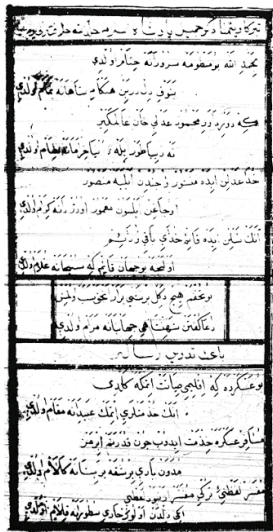
Dürre-i Manzûme adlı Türkçe-Arnavutça manzum sözlük, Türklere Arnavutça öğretmek amacıyla Mahmûd isimli bir Arnavut tarafından kaleme alınmıştır. Bu yazı ile manzum sözlük çalışmalarına naçizane bir katkı sunulurken bulunan yeni yazmaların *Dürre-i Manzûme*'nin metninin tespit edilmesine kapı aralaması

da Arnavut sözlük bilimi ve dil tarihi çalışmaları için olduğu kadar manzum sözlük literatürü için de bir kazanım sayılabilir.

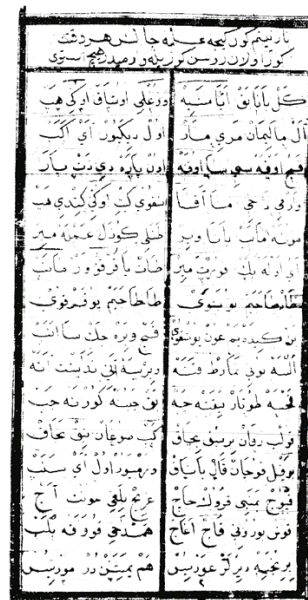
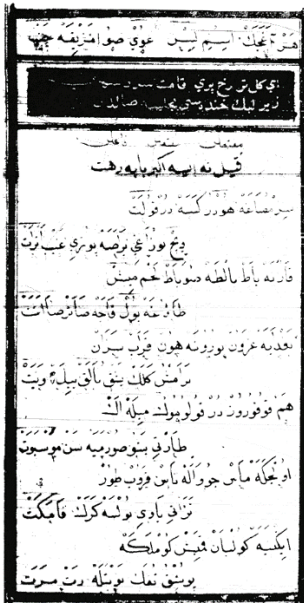
Eserin müellifi askerdir. Eserde diğer manzum sözlüklerle kıyaslandığında askerî terimlerin sayısının çok olmasının bir sebebi de bu olmalıdır. Ayrıca Kahire nüshalarına göre böyle bir eserin yazılmasını müellifin asker arkadaşlarının istemiş olması, bu konudaki şüpheleri ortadan kaldırmaktadır. Erebara nüshasına göre ise İşkodra'ya gelen Osmanlı askeri, Arnavutça bilmediği için zorlanmaktadır. Eser, Osmanlı askerinin Arnavutça bilme ihtiyacına binaen kaleme alınmıştır. Müellifin eserini tanzim ederken sıkça kısa konuşma kalıplarına yer vermesi de bu amacı teyit eder mahiyettedir.

Sözlük her ne kadar Türk diline hâkim olmadığı anlaşılan müellifi sebebiyle gramatik olarak pek çok hata ihtiva etse de onun aruza vâkıf olduğu, metinden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Muhtemelen vezin ve kafiye zarureti karşısında zorlandığında Farsça kullanımlara başvuran müellif, eserden anlaşıldığı kadarıyla Arapça ve Farsçada belli seviyede bilgi sahibidir. Ayrıca manzum sözlüklerin şekli özelliklerine vâkıf olması ve bunları eserinde tatbik etmesi Osmanlı döneminde yaygın olan uygulama dâhilinde tahsil görürken manzum sözlük ezberlemiş olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Müellifin eserin tarihini verirken altı kez ebcedle tarih düşürebilmesi ve bunu vezni ve kafiye muhafaza ederek yapmış olması da İslamî edebiyatın ulaştığı coğrafyayı göstermesi açısından güzel bir örnektir.

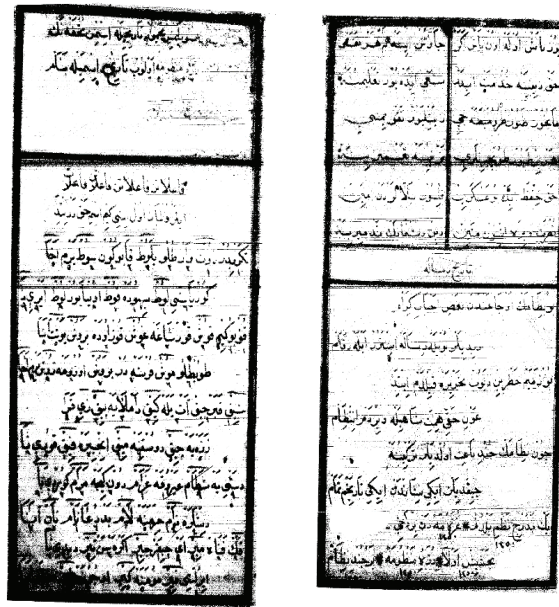
Kahire nüshalarından örnekler:

Teymuriyye, nr. 48

Teymuriyye, nr. 48

Zekiyye, nr. 73

Zekiyye, nr. 73

Kaynakça

Abazi-Egro, Genciana, “Arnavutluk’ta Türkoloji Çalışmaları”, *Bilig*, sayı 21, Bahar 2002.

Dankoff, Robert-A. Turgut Kut-J. J. S. Weitenberg, *The Versified Armenian-Turkish Glossary by Kalayi ca. 1800*, Cleveland, Cleveland State University Armenian Publications, 1996.

Egro, Dritan, “Arnavutluk’ta Osmanlı Çalışmaları”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara (4-8 Ekim 1999): Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 1, Ankara, TTK, 2002.

Elsie, Robert, “Albanian Literature in the Moslem Tradition: Eighteenth and Early Nineteenth Century Albanian Writing in Arabic Script”, *Oriens*, no. 33, 1992.

_____, *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology and Folk Culture*, Londra, Hurst & Company, 2001.

_____, *Albanian Literature: A Short History*, London, I. B. Tauris, 2005.

Kurşun, Zekeriya, “Kölemen Dâvud Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Mahmûd, *Dürre-i Manzûme*, yazma eser, Mısır Milli Kütüphanesi, Teymu-riyye, nr. 48.

_____, *Dürre-i Manzûme*, yazma eser, Mısır Milli Kütüphanesi, Zekiyye, nr. 73.

Mehmed İhsan Efendi-Nasrullah Mübeşşir Tırazî, *Fihrisü’l-Mahtûâtî’t-Türkiye el-Osmâniyye*, Kahire, Heyetü’l-Mısriyye el-Âmme li’l-Kitâb, 1987-1997.

Mehmed Süreyya Bey, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Rossi, Ettore, “Notizia Su Un Manoscritto Del Canzoniere Di Neẓīm (Secolo xvii-xviii) In Caratteri Arabi e Lingua Albanese”, *Rivista Degli Studi Orientali*, vol. 21/2-4, Kasım 1946.

_____, “Un Inedito Lessico Rimato Turco-Albanese Composto A Scutari Nel 1835”, *Rivista Degli Studi Orientali*, vol. 26, no 1/4, 1951.